

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور

واحد تهران جنوب

پایان نامه

برای دریافت مدرک کارشناسی ارشد

رشته تاریخ تشیع

گروه الهیات

اصلاحات نظام اداری در دوران حکومت امام علی (علیه السلام)

دانشجو: سمیه صوفیابادی

استاد راهنما: دکتر حجت اله ایزدی

استاد مشاور: دکتر سید محمد میردامادی

آذرماه ۱۳۹۳

تقدیم به:

امام علی (ع) که نامش همواره با عدالت قرین بوده و شیوه حکومتش بهترین سرمشق

برای جهانیان است

و تقدیم به ساحت مقدس امام زمان (عج) که جهان تشنه عدالت گسترش است.

تقدیر و تشکر:

- ❖ با سپاس فراوان از استاد ارجمند جناب آقای دکتر ایزدی که در کلیه مراحل انجام این پژوهش با راهنماییهای دلسوزانه خویش اینجانب را یاری نمودند و با تشکر از استاد محترم جناب آقای دکتر میردامادی که در تدوین این تحقیق مرا از نظرات سودمند خویش بهره مند نمودند.
- ❖ با سپاس از پدر و مادر عزیزم که رنج پرورش مرا به جان خریده و همواره تکیه گاهم بوده اند.
- ❖ با تشکر از همسر بزرگوaram که از هیچ کوششی در به ثمر رسیدن این اثر دریغ نورزیده و فرزند دلبندم که در طی دوران تحصیل رنج های زیادی را متحمل شده است.

چکیده

امام علی (علیه السلام) در شرایطی زمام امور مسلمانان را در دست گرفت که نظام اداری پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) طی ۲۵ سال پس از رحلت ایشان، دستخوش انحرافات شده و به ویژه در دوران حکومت عمر و عثمان، تغییرات اساسی در آن به وجود آمده بود. در این پژوهش تلاش شده است تا به این سؤالات پاسخ داده شود که پیش از رسیدن امیرالمؤمنین (علیه السلام) به خلافت، چه مشکلاتی در نظام اداری حکومت وجود داشت؟ چرا امام علی (علیه السلام) پس از رسیدن به حکومت به اصلاحات اداری پرداخت و این اصلاحات تا چه حد توانست جامعه اسلامی را به اهداف آغازین تشکیل حکومت اسلامی در زمان پیامبر (صلی الله علیه و آله) نزدیک گرداند؟ و اینکه برخورد مردم و گروه‌های مختلف جامعه با این اصلاحات چگونه بود؟ مطالعه و بررسی نظام اداری امیرالمؤمنین (علیه السلام) و خلفای سه گانه و مقایسه آن با نظام اداری پیامبر (صلی الله علیه و آله)، ما را بر این فرضیه ها استوار ساخت که پیش از رسیدن امام علی (علیه السلام) به خلافت، با توجه به شیوه حکومت خلفای قبلی، حکومت اسلامی از اهداف آغازین خود بسیار دور شده بود؛ امیرالمؤمنین (علیه السلام) پس از رسیدن به حکومت، به اصلاح نظام اداری پرداخت و توانست آن را تا حد زیادی به نظام اداری پیامبر (صلی الله علیه و آله) نزدیک گرداند؛ گرچه به دلیل خو گرفتن مردم با نظام اداری خلفای پیشین، اصلاحات اداری امام علی (علیه السلام) در همه مناطق قلمرو اسلامی، مورد توجه و استقبال مردم قرار نگرفت. امیرمؤمنان (علیه السلام) نظام اداری خود را همانند پیامبر (صلی الله علیه و آله) بر اساس دستورات قرآن و بر مبنای عدالت و مساوات بنا نهاد و تلاش کرد تا با عزل کارگزاران فاسد و نالایق و گزینش کارگزاران کاردان و شایسته و برهم زدن نظام طبقاتی گذشته، انحرافات و کژی های به وجود آمده در بخش های مختلف نظام اداری را اصلاح نماید. امام (علیه السلام) در این مسیر با مشکلات فراوانی رو به رو بود، زیرا انحرافات و بدعت های پدید آمده در نظام اداری خلفا در جامعه نهادینه شده و مردم آن را مطابق اسلام می پنداشتند و همین امر، انجام اصلاحات را سخت و دشوار می نمود. کسانی که اصلاحات نظام اداری امام (علیه السلام) را در تضاد با منافع خود می دیدند، به مخالفت با حضرت پرداخته و به طرق گوناگون از دستیابی امام (علیه السلام) به اهدافش جلوگیری می کردند؛ ولی امیرالمؤمنین (علیه السلام) سعی کرد تا با صبر و شکیبایی مشکلات را پشت سر نهاده و بار دیگر نظام اداری رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) را احیا گرداند و الگویی صحیح و کارآمد را در خصوص نظام اداری پیش چشم نسل های آینده قرار دهد.

از ویژگی های خاص این پژوهش این است که به بررسی دقیق موارد انحراف خلفای سه گانه از نظام اداری پیامبر ﷺ پرداخته و ابعاد مختلف اصلاحات اداری امام علی (علیه السلام) را که شامل اصلاحات اقتصادی، اصلاحات اداری، اصلاحات قضایی و اصلاحات نظامی می باشد، به صورت یک تحقیق جامع مورد بررسی قرار داده است.

این تحقیق یک تحقیق نظری است که به شیوه کتابخانه ای تدوین گردیده و با استفاده از منابع دست اول تاریخ اسلام و نیز بررسی و مطالعه کتاب های مرتبط با موضوع به ویژه کتاب ارزشمند نهج البلاغه نگاشته شده است.

واژگان کلیدی: اصلاحات، امام علی (علیه السلام)، حکومت اسلامی، نظام اداری.

فهرست مطالب

مقدمه ۱

فصل اول؛ کلیات

۱-۱- بیان مسأله ۴

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق ۵

۱-۳- پیشینه تحقیق ۶

۱-۴- منابع تحقیق ۷

۱-۴-۱- نهج البلاغه و شرح آن ۷

الف- نهج البلاغه ۷

ب- شرح نهج البلاغه ۷

۱-۴-۲- تواریخ عمومی ۸

۱-۴-۲-۱- اخبار الطوال ۸

۱-۴-۲-۲- تاریخ یعقوبی ۸

۱-۴-۲-۳- تاریخ الرسل والملوک و الامم ۸

۱-۴-۲-۴- مروج الذهب و معادن الجواهر ۹

۱-۴-۲-۵- الکامل فی التاريخ ۹

۱-۴-۳- کتابهای انساب، رجال و شرح حال ها ۹

۱-۴-۳-۱- طبقات الکبری ۹

۱-۴-۳-۲- انساب الاشراف ۱۰

۱-۴-۳-۳- الاستیعاب فی معرفه الاصحاب ۱۰

۱-۴-۳-۴- اسدالغابه فی معرفه الصحابه ۱۰

۱-۴-۳-۵- الاصابه فی تمیز الصحابه ۱۰

۱-۴-۴- کتابهای فتوح و حروب ۱۰

- ۱-۴-۴-۱ الفتوح ۱۱
- ۱-۴-۴-۲ فتوح البلدان ۱۱
- ۱-۴-۴-۳ وقعه الصفین ۱۱
- ۱-۴-۴-۴ الفارات ۱۱
- ۱-۴-۴-۵ الجمل ۱۱
- ۱-۴-۵ تألیفات جدید ۱۲
- ۱-۴-۵-۱ سیاست نامه امام علی (علیه السلام) ۱۲
- ۱-۴-۵-۲ دانشنامه امام علی (علیه السلام) ۱۲
- ۱-۴-۵-۳ تاریخ سیاسی اسلام (جلد ۱ و ۲) ۱۲
- ۱-۴-۵-۴ نقش ائمه در احیای دین ۱۲
- ۱-۴-۵-۵ نظام اداری مسلمانان در صدر اسلام ۱۳
- ۱-۴-۵-۶ دولت آفتاب ۱۳
- ۱-۴-۵-۷ سیاست های مالی امام علی (علیه السلام) ۱۳
- ۱-۴-۵-۸ مدیریت و نظام اداری از دیدگاه امام علی (علیه السلام) ۱۳
- ۱-۴-۵-۹ سیمای کارگزاران علی بن ابی طالب (علیه السلام) ۱۳
- ۱-۴-۵-۱۰ طلعه نور ۱۴
- ۱-۵ سوالات تحقیق ۱۴
- ۱-۶ فرضیه های تحقیق ۱۴
- ۱-۷ اهداف تحقیق ۱۵
- ۱-۸ کاربردهای تحقیق ۱۵
- ۱-۹ روش تحقیق ۱۵

فصل دوم؛ نظام اداری در دوران حکومت پیامبر ﷺ

- ۱-۲- آغاز بعثت پیامبر ﷺ و تأسیس دولت اسلامی ۱۸
- ۲-۲- مسجد النبی، مقر اداری حکومت پیامبر ﷺ ۱۹
- ۳-۲- تدوین و تنظیم قانون اساسی ۱۹
- ۴-۲- سازماندهی نظام اداری توسط پیامبر ﷺ ۲۰
- ۵-۲- ارکان نظام اداری در دولت پیامبر ﷺ ۲۱
- ۵-۲-۱- دستگاه اداری ۲۱
- ۵-۲-۱-۱- دبیران و کاتبان ۲۱
- ۵-۲-۱-۲- والیان مناطق ۲۲
- ۵-۲-۱-۳- مشاوران ۲۳
- ۵-۲-۱-۴- سفیران ۲۳
- ۵-۲-۲- دستگاه مالی ۲۴
- ۵-۲-۱-۲- منابع مالی در دولت پیامبر ﷺ ۲۴
- الف- خمس ۲۴
- ب- زکات ۲۵
- ج- فیه ۲۵
- د- انفال ۲۶
- ه- جزیه ۲۶
- و- خراج ۲۷
- ۵-۲-۲- چگونگی دریافت بیت المال در دولت پیامبر ﷺ ۲۷
- ۵-۲-۳- شیوه پیامبر ﷺ در تقسیم بیت المال ۲۸
- ۵-۲-۴- موارد مصرف بیت المال ۲۹
- الف- فقرزدایی ۲۹
- ب- تأمین سلاح و ادوات جنگی ۲۹
- ج- جلب قلوب افراد و ترویج دین ۳۰
- ۵-۲-۳- دستگاه نظامی ۳۰
- ۵-۲-۱- سازماندهی نیروی نظامی ۳۰

۳۱	۲-۳-۵- سیره پیامبر اکرم ﷺ در جنگ‌ها
۳۲	۱- رعایت حقوق اسیران
۳۲	۲- رفتار پیامبر ﷺ با زنان و فرزندان دشمن
۳۳	۳- عفو و گذشت پس از پیروزی
۳۴	۴- بیزاری جستن از جنگ طلبی
۳۴	۵- دعوت دشمن به اسلام پیش از جنگ با آنان
۳۴	۶- نهی از کشتن کسی که اسلام را می‌پذیرفت
۳۵	۷- رعایت اصول انسانی در جنگ
۳۵	۲-۵-۴- دستگاه قضایی
۳۵	۲-۵-۴-۱- انتخاب قضات
۳۶	۲-۵-۴-۲- اهمیت قضاوت از دیدگاه پیامبر ﷺ
۳۷	۲-۶- کارگزاران
۳۷	۲-۶-۱- تعریف کارگزاران
۳۷	۲-۶-۲- معیارهای پیامبر ﷺ در گزینش کارگزاران
۳۸	۲-۶-۲-۱- شناخت اسلام و عمل به آن
۳۸	۲-۶-۲-۲- قدرت و تخصص
۳۹	۲-۶-۲-۳- امانت داری و درست کاری
۳۹	۲-۶-۲-۴- قانون مداری
۴۰	۲-۶-۲-۵- عدالت محوری
۴۰	۲-۶-۲-۶- شایستگی‌های اخلاقی
۴۱	۲-۶-۲-۷- پارسایی و پاکی از آلودگی‌های اخلاقی
۴۱	۲-۷- مهم‌ترین اصول مورد نظر پیامبر ﷺ در سازماندهی نظام اداری
۴۱	۲-۷-۱- عدالت محوری
۴۲	۲-۷-۲- مساوات
۴۳	۲-۷-۳- مشورت در تصمیم‌گیری
۴۳	۲-۷-۴- عدم احتجاب
۴۴	۲-۷-۵- پای بندی به عهد و پیمان

۴۵	۲-۷-۶- محبت و مهربانی
۴۶	۲-۷-۷- قاطعیت و صلابت
۴۶	۲-۷-۸- نفی برتری جویی و ریاست طلبی
۴۷	۲-۷-۹- نصیحت و انتقاد
۴۷	۲-۷-۱۰- خدمت به مردم
۴۸	۲-۷-۱۱- رعایت اهلیت و شایسته سالاری
۴۹	۲-۷-۱۲- پرهیز از سپردن امور به نااهلان
۴۹	۲-۷-۱۳- نظارت و مسئولیت خواهی
۵۰	۲-۷-۱۴- تشویق و تنبیه، قدردانی و مجازات
۵۱	۲-۷-۱۵- جلوگیری از سوء استفاده اطرافیان
۵۲	۲-۸- شیوه برخورد پیامبر ﷺ با مخالفان
۵۲	۲-۸-۱- رفتار مسالمت آمیز پیامبر اکرم ﷺ با مشرکان
۵۳	۲-۸-۲- رفتار مسالمت آمیز پیامبر اکرم ﷺ با یهودیان
۵۵	۲-۸-۳- رفتار مسالمت آمیز پیامبر ﷺ با مسیحیان
۵۵	۲-۸-۴- رفتار مسالمت آمیز پیامبر ﷺ با منافقان
۵۶	۲-۹- جمع بندی

فصل سوم؛ نظام اداری در دوران حکومت ابوبکر، عمر و عثمان

۶۰	بخش اول- نظام اداری در دوران حکومت ابوبکر
۶۰	۳-۱-۱- چگونگی انتخاب ابوبکر
۶۱	۳-۱-۲- مخالفان بیعت ابوبکر و شیوه برخورد او با مخالفان
۶۱	الف- تعدادی از بزرگان صحابه

ب- از دین برگشتگان (مرتدان)	۶۳
ج- کسانی که از دادن زکات به حکومت ابوبکر خودداری کردند	۶۳
د- مدعیان پیامبری	۶۴
۳-۱-۳- تحلیل و بررسی شیوه برخورد ابوبکر با مخالفان	۶۵
۳-۱-۴- ارکان نظام اداری در دوران حکومت ابوبکر	۶۶
۳-۱-۴-۱- دستگاه مالی	۶۶
۳-۱-۴-۱-۱- منابع بیت المال در زمان ابوبکر	۶۶
الف- خمس غنایم	۶۶
ب- جزیه	۶۷
ج- زکات	۶۷
۳-۱-۴-۱-۲- شیوه ابوبکر در تقسیم بیت المال	۶۸
۳-۱-۴-۲- دستگاه اداری	۶۹
۳-۱-۴-۲-۱- کارگزاران ابوبکر:	۶۹
۳-۱-۴-۲-۲- معیارهای ابوبکر در گزینش کارگزاران	۷۱
الف- قریشی بودن	۷۱
ب- وفاداری سیاسی	۷۱
۳-۱-۴-۲-۳- نحوه برخورد ابوبکر با کارگزاران خاطی	۷۲
۳-۱-۴-۳- دستگاه نظامی	۷۳
۳-۱-۴-۳-۱- فتوحات دوران ابوبکر	۷۳
۱- فتح عراق	۷۳
۲- فتح شام	۷۴
۳-۱-۴-۳-۲- بررسی شیوه اداره امور نظامی در دوران حکومت ابوبکر	۷۵
۳-۱-۴-۴- دستگاه قضایی	۷۶
۳-۱-۴-۴-۱- شیوه اداره امور قضایی در دوران حکومت ابوبکر	۷۶
۱- امتناع از پرداخت ارث به خاندان پیامبر ﷺ	۷۷
۲- غصب فدک	۷۸
۳- قتل مالک بن نویره توسط خالد بن ولید و بی‌اعتنایی ابوبکر نسبت به آن	۷۸
۳-۱-۴-۴-۲- عاجز ماندن ابوبکر در قضاوت و استمداد از امام علی (علیه السلام)	۷۹
بخش دوم- نظام اداری در دوران حکومت عمر	۸۰
۳-۲-۱- چگونگی انتصاب عمر	۸۰
۳-۲-۲- شیوه برخورد عمر با مردم	۸۱
۳-۲-۳- ارکان نظام اداری در دوران حکومت عمر	۸۲

ب- جزیه	۱۰۴
ج- خراج	۱۰۴
د- زکات	۱۰۵
۳-۳-۲- شیوه عثمان در تقسیم بیت المال	۱۰۵
۳-۳-۱- بررسی شیوه اداره امور مالی در دوران حکومت عثمان	۱۰۷
۳-۳-۲- دستگاه اداری	۱۱۰
۳-۳-۲-۱- کارگزاران عثمان	۱۱۰
۳-۳-۲-۲- معیارهای عثمان در گزینش کارگزاران	۱۱۲
۳-۳-۲-۳- معرفی برخی از کارگزاران عثمان	۱۱۲
۱- معاویه در شام	۱۱۲
۲- ولید بن عقبه بن ابی معیط در کوفه	۱۱۳
۳- سعید بن عاص در کوفه	۱۱۳
۴- عبدالله بن عامر در بصره	۱۱۴
۵- عبدالله بن سعد ابی سرح در مصر	۱۱۴
۶- مروان و حارث فرزندان حکم	۱۱۲
۳-۳-۲-۴- بررسی و تحلیل نظام اداری در دوران حکومت عثمان	۱۱۵
۳-۳-۲- دستگاه نظامی	۱۱۶
۳-۳-۲-۴- دستگاه قضایی	۱۱۸
۳-۳-۲-۴-۱- انتخاب قاضی	۱۱۸
۳-۳-۲-۴-۲- ناکارآمدی دستگاه قضایی	۱۱۸
الف- عدم اجرای حدود الهی	۱۱۸
۱- عدم اجرای قصاص در مورد عیبدالله بن عمر	۱۱۹
۲- شراپخواری ولید بن عقبه	۱۱۹
ب- عاجز ماندن عثمان در قضاوت و استمداد از علی (علیه السلام)	۱۲۰
۳-۳-۳- مخالفان عثمان	۱۲۰
۳-۳-۴- شیوه برخورد عثمان با مخالفان	۱۲۱
۳-۳-۵- شورش مردم بر ضد نظام اداری عثمان	۱۲۳
۳-۴- جمع بندی	۱۲۵

فصل چهارم؛ نظام اداری در دوران حکومت امام علی (علیه السلام)

بخش اول: نظام اداری در دوران حکومت امام علی (علیه السلام) ۱۳۰

۴-۱-۱- چگونگی بیعت با امام علی (علیه السلام) ۱۳۰

۴-۱-۲- ارکان نظام اداری در دوران حکومت امام علی (علیه السلام) ۱۳۲

۴-۱-۲-۱- دستگاه مالی ۱۳۲

۴-۱-۲-۱-۱- منابع بیت المال در دولت امام علی (علیه السلام) ۱۳۲

الف- غنایم ۱۳۲

ب- جزیه ۱۳۳

ج- خراج ۱۳۳

د- زکات ۱۳۴

۴-۱-۲-۱-۲- شیوه توزیع بیت المال در دولت امام علی (علیه السلام) ۱۳۵

۴-۱-۲-۱-۳- استفاده شخصی از بیت المال از دیدگاه امام علی (علیه السلام) ۱۳۷

۴-۱-۲-۲- دستگاه اداری ۱۳۹

۴-۱-۲-۲-۱- کارگزاران ۱۳۹

۴-۱-۲-۲-۲- معیارهای امام در گزینش کارگزاران ۱۴۱

۱- تجربه ۱۴۱

۲- حیا ۱۴۲

۳- اصالت خانوادگی ۱۴۲

۴- توانمندی ۱۴۲

۵- تدین ۱۴۳

۶- امانتداری ۱۴۳

۷- وثاقت ۱۴۴

۸- دانش و تخصص ۱۴۴

۴-۱-۲-۳- بررسی ویژگی‌های کارگزاران امام علی (علیه السلام) ۱۴۴

۴-۱-۲-۴- برکناری کارگزاران عثمان ۱۴۶

۴-۱-۲-۵- دستگاه نظامی ۱۴۷

۴-۱-۳-۱- بررسی مهم‌ترین جنگ‌های دوران حکومت امام علی (علیه السلام) ۱۴۸

۱- جنگ جمل ۱۴۸

۲- جنگ صفین ۱۵۱

۳- جنگ نهروان ۱۵۲

۴-۱-۳-۲- تأسیس شرطه الخمیس ۱۵۵

۴-۱-۳-۳- دستگاه قضایی ۱۵۶

۱۵۶.....	۴-۱-۲-۱- انتخاب قضات
۱۵۶.....	۴-۱-۲-۲- شیوه اداره امور قضایی در دوران حکومت امام علی (علیه السلام)
۱۵۶.....	الف- انتخاب شایسته ترین فرد برای تصدی قضات
۱۵۷.....	ب- تأمین نیازهای اقتصادی قضات
۱۵۷.....	ج- امنیت شغلی قضات
۱۵۷.....	د- رعایت آداب قضا
۱۵۸.....	ه- نظارت دقیق بر عملکرد داوران
۱۵۸.....	و- تساوی همگان در برابر قانون
۱۵۹.....	۴-۱-۲-۳- تأسیس بیت المظالم توسط امام علی (علیه السلام)
۱۶۰.....	۴-۱-۳- مخالفان حکومت امام علی (علیه السلام)
۱۶۰.....	۱- قاعدین
۱۶۰.....	۲- ناکثین
۱۶۱.....	۳- قاسطین
۱۶۲.....	۴- مارقین
۱۶۲.....	۴-۱-۴- شیوه برخورد امام علی (علیه السلام) با مخالفان
۱۶۳.....	۱- گفت و گو
۱۶۴.....	۲- مدارا
۱۶۵.....	۳- شدت و قاطعیت
۱۶۶.....	بخش دوم: اصلاحات نظام اداری در دوران حکومت امام علی (علیه السلام)
۱۶۶.....	۴-۱-۲- تفاوت دیدگاه امام علی (علیه السلام) با خلفای پیشین در خصوص نظام اداری
۱۶۸.....	۴-۲-۲- اصلاح نگرش مردم نسبت به دولت و نظام اداری
۱۶۹.....	۴-۲-۳- شیوه بیعت با امام علی (علیه السلام) و تفاوت آن با خلفای پیشین
۱۷۲.....	۴-۲-۴- ابعاد مختلف اصلاحات در نظام اداری امام علی (علیه السلام)
۱۷۲.....	۴-۲-۱- اصلاحات اقتصادی
۱۷۲.....	۴-۲-۱-۱- اصلاح در شیوه دریافت مالیات (زکات، جزیه، خراج و...)
۱۷۳.....	الف- احترام به مردم و رعایت آداب اخلاقی در هنگام دریافت مالیات
۱۷۳.....	ب- تخفیف در مالیات
۱۷۴.....	ج- تسهیل در وضع و گرفتن مالیات
۱۷۵.....	۴-۲-۱-۲- اصلاح در شیوه حفاظت از بیت المال
۱۷۵.....	۱- تأمین امنیت در حمل و نقل اموال
۱۷۶.....	۲- نظارت بر عملکرد کارگزاران مالی
۱۷۶.....	الف- نظارت آشکار

ب- نظارت پنهان	۱۷۷
۳- پیگیری گزارش‌ها	۱۷۷
۴- حسابرسی اموال جمع‌آوری شده	۱۷۸
۵- پیشگیری از فساد اموال	۱۷۹
۶- تأمین معیشت کارگزاران	۱۷۹
۴-۲-۱-۳- اصلاح در شیوه توزیع بیت‌المال	۱۷۹
۱- تقسیم عادلانه بیت‌المال	۱۸۰
۲- بازگرداندن اموال بیت‌المال	۱۸۱
۳- مبارزه با تبعیض و ممنوعیت بخشش از اموال عمومی	۱۸۳
۴- تقسیم سریع بیت‌المال	۱۸۴
۵- تأمین نیازهای اولیه زندگی برای همه	۱۸۵
۶- صرفه‌جویی در اموال عمومی	۱۸۶
۴-۲-۲- اصلاحات اداری	۱۸۷
۴-۲-۴-۱- اصلاح قوانین اداری و استخدامی	۱۸۷
۱- اصلاح معیارهای گزینش کارگزاران	۱۸۷
۲- عزل کارگزاران فاسد و نالایق	۱۹۱
۳- تأمین نیازهای اقتصادی کارگزاران	۱۹۲
۴- نظارت بر عملکرد کارگزاران	۱۹۳
۵- تشویق و تنبیه کارگزاران	۱۹۶
۴-۲-۴-۲- تشکیل نظام اداری براساس آموزه‌های قرآن و سنت پیامبر ﷺ	۱۹۷
۱- توجه به اصلاح و خودسازی فردی پیش از اصلاح جمعی	۱۹۸
۲- تقابل حق و تکلیف میان مردم و مسئولان	۱۹۸
۳- رعایت عدالت و مساوات در بخش‌های مختلف نظام اداری	۱۹۹
۴- جلوگیری از سوء استفاده اطرافیان و نزدیکان	۲۰۱
۵- پرهیز از منت و رشوه	۲۰۳
۶- رسیدگی به محرومان و مستضعفان	۲۰۴
۷- خدمتگزاری و محبت به مردم	۲۰۵
۸- پرهیز از فاصله گرفتن از مردم	۲۰۶
۹- پرهیز از استبداد و سلطه‌گری	۲۰۷
۱۰- انتقادپذیری	۲۰۸
۱۱- مشورت کردن	۲۱۰
۱۲- پای بندی به عهد و پیمان	۲۱۱
۱۳- سفارش به رعایت حقوق اقلیت‌ها	۲۱۲
۴-۲-۳- اصلاحات در روش برخورد با مخالفان و دشمنان	۲۱۳
۱- مدارا با مخالفان	۲۱۳
۲- امنیت و آزادی مخالفان	۲۱۴
۳- دعوت مخالفان به گفتگو و مذاکره	۲۱۴

۲۱۴.....	۴- پرهیز از مجازات پیش از ارتکاب جرم.....
۲۱۵.....	۵- پای بندی به عهد و پیمان تا زمانی که از طرف مقابل نقض نشود.....
۲۱۶.....	۴-۲-۴- اصلاحات نظامی.....
۲۱۷.....	۴-۲-۴-۱- رابطه‌ی زمامدار با نظامیان از دیدگاه امام علی (علیه السلام).....
۲۱۸.....	۴-۲-۴-۲- ویژگی‌های فرمانده سپاه از نظر امام علی (علیه السلام).....
۲۱۹.....	۱- خیرخواهی.....
۲۱۹.....	۲- پاک‌دامنی و شکیبایی.....
۲۱۹.....	۳- بردباری.....
۲۲۰.....	۴- مهربانی و سختگیری.....
۲۲۰.....	۵- میانه‌رو.....
۲۲۰.....	۴-۲-۴-۳- اصلاحات در مورد نحوه پیکار با دشمن.....
۲۲۰.....	۱- پرهیز از آغاز کردن جنگ.....
۲۲۱.....	۲- پرهیز از دعوت به پیکار.....
۲۲۱.....	۳- اقامه حجت قبل از شروع جنگ.....
۲۲۲.....	۴- شروع کردن جنگ در بعد از ظهر.....
۲۲۲.....	۵- دعا و نیایش.....
۲۲۲.....	۶- خودداری از دشنام.....
۲۲۳.....	۷- مصونیت پیام رسانان دشمن.....
۲۲۳.....	۸- فتوت و جوانمردی.....
۲۲۳.....	۹- رعایت اصول انسانی پس از غلبه بر دشمن.....
۲۲۴.....	۴-۲-۴-۴- اصلاح در خصوص نحوه استفاده از غنائم در جنگ با مسلمانان.....
۲۲۵.....	۴-۲-۴-۵- اصلاحات قضایی.....
۲۲۶.....	۴-۲-۴-۱-۵- گزینش بهترین‌ها برای تصدی داوری.....
۲۲۶.....	۴-۲-۴-۲-۵- ضمانت اجرایی در منحرف نشدن قاضی.....
۲۲۷.....	الف: تقویت انگیزه‌های دینی قضات.....
۲۲۷.....	ب: تأمین نیازهای مالی قضات.....
۲۲۷.....	۴-۲-۴-۳-۵- نظارت بر عملکرد قضات.....
۲۲۸.....	۴-۲-۴-۴-۵- رعایت مساوات و عدالت در قضاوت.....
۲۲۹.....	۴-۲-۴-۵-۵- تأسیس بیت المظالم.....
۲۳۰.....	۴-۲-۵- بررسی میزان موفقیت امام علی (علیه السلام) در اصلاح نظام اداری.....
۲۳۰.....	۱- احیا نمودن نظام اداری پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله).....
۲۳۱.....	۲- ارائه الگویی صحیح از نظام اداری.....
۲۳۲.....	۳- پی‌گیری اهداف با بهره‌گیری از ابزار سالم.....
۲۳۳.....	۴- از خودگذشتگی و فداکاری برای حفظ اصول و آرمان‌های دین.....
۲۳۴.....	۴-۲-۶- دلایل مخالفت برخی گروه‌ها با اصلاحات اداری امام علی (علیه السلام).....

۲۳۵	۱- دنیا طلبی و رفاه گرایی
۲۳۷	۲- ریاست خواهی
۲۳۸	۳- کینه های پنهان
۲۳۸	۴- جهل
۲۴۰	الف: الغای امتیازات طبقاتی
۲۴۱	ب: مصادره ی ثروت های نامشروع
۲۴۱	ج: اجرای احکام و حدود الهی

۴-۳- جمع بندی ۲۴۲

۵-۱- نتیجه گیری ۲۴۵

۵-۲- پیشنهادات ۲۵۰

فهرست منابع ۲۵۱

فهرست جداول

جدول ۳-۱- اسامی کارگزاران ابوبکر ۷۰

جدول ۳-۲- سلسله مراتب در آمدی در زمان عمر ۸۶

جدول ۳-۳- اسامی کارگزاران عمر ۸۸

جدول ۳-۴- عطایای عثمان به خویشان ۱۰۶

جدول ۳-۵- اسامی کارگزاران عثمان ۱۱۱

جدول ۴-۱- اسامی کارگزاران امام علی (علیه السلام) ۱۳۹